

**FE'L SO'Z TURKUMIDAGI LEKSIK OMONIMLARNI ANIQLASH
YONDASHUVLARI****Malikov Elbek***Kompyuter lingvistikasi yo'nalishi magistranti
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti*

Annotatsiya. Ushbu maqola omonimiyani bartaraf etish metodlarini ikki asosiy yondashuvga – statistik va qoidalarga asoslangan usullarga ajratadi. Statistik usullar matnlardagi omonimiyani morfologik tahlil orqali aniqlashda qo'llaniladi, unda grammatik xususiyatlarning birgalikda yuzaga kelish statistikasi ishlatiladi. Qoidalarga asoslangan tizimlar esa sintaktik tahlil bosqichida omonimiyani bartaraf etadi va ko'proq mutaxassislar ishtirokini talab qiladi. Gibridd yondashuvlar, statistik metodlar va kam sonli qoidalar kombinatsiyasidan tashkil topgan. Tadqiqotlar rus va ingliz tillaridagi matnlarda turli metodlarning samaradorligini ko'rsatadi. Maqola, shuningdek, o'zbek tilida omonimiyani semantik farqlashga qaratilgan yangi yondashuvlarni muhokama qiladi.

Kalit so'zlar: omonimiya, tilshunoslik, statistik tahlil, morfologik tahlil, semantik farqlash, algoritmlar, tilni qayta ishlash, grammatik tahlil.

Abstract. This article discusses methods for resolving homonymy, categorizing them into statistical and rule-based approaches. Statistical methods are used for morphological analysis to identify homonymy in texts, relying on the co-occurrence statistics of grammatical features. Rule-based systems address homonymy at the syntactic analysis stage and require significant input from specialists. Hybrid approaches combine statistical methods with a limited number of rules. Research demonstrates the effectiveness of various methods in texts in Russian and English. The article also explores new approaches for semantic differentiation of homonyms in the Uzbek language.

Keywords : homonyms, linguistics, statistical analysis, morphological analysis, semantic differentiation, algorithms, natural language processing, syntactic analysis.

Kirish. Omonimiyalar tahlili tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biridir, chunki ular tilning ko'plab aspektlarini, xususan, semantik va sintaktik o'ziga xosliklarini o'rganishda katta ahamiyatga ega. Bitta so'zning bir nechta ma'noga ega bo'lishi nafaqat matnlarni tahlil qilish, balki avtomatik tarjima, tilni qayta ishlash (NLP), va kompyuter lingvistikasida muhim muammo hisoblanadi. Omonimiyalarni to'g'ri farqlash va bartaraf etish, matnlarning aniq va to'g'ri talqin qilinishini ta'minlash uchun zamonaviy metodlar va algoritmlar zarur. Statistik usullar,

qoidalarga asoslangan tizimlar va gibrid yondashuvlar bu masalani samarali hal qilishda asosiy vositalar hisoblanadi.

O‘zbek tilida omonimiyalarni tahlil qilishda yuzaga keladigan muammolar va ularni bartaraf etish uchun qo‘llaniladigan metodlar haqida tadqiqotlar davom etmoqda. Bu masala nafaqat tilshunoslar, balki kompyuter olimlari va NLP mutaxassislari uchun ham jiddiy e‘tibor talab qiladi. Shuningdek, ingliz va rus tillaridagi tajribalar asosida o‘zbek tilida ham samarali yondashuvlar ishlab chiqilishi kerak. Omonimiyalarni aniq farqlash va tahlil qilishda ilmiy yondashuvlar, metodologiyalar va ilg‘or texnologiyalar birlashtirilishi lozim.

Asosiy qism. Omonimiyani bartaraf etish metodlari qoidalarga tayanadigan statistik metodlar va gibrid yondashuvlarga bo‘linadi.

Statistik usullar asosida qurilgan tizimlar morfologik tahlil bosqichida matnlarda omonimiyani bartaraf etadi, bunda qo‘l bilan belgilangan holatlardan grammatik xususiyatlarning birgalikda yuzaga kelish statistikasi qo‘llaniladi.

Qoidaga asoslangan tizimlar omonimiyani sintaktik tahlil bosqichida bartaraf etadi. Bunday tizimlarning rivojlanishi juda uzoq vaqt talab qiladigan jarayon bo‘lib, soha mutaxassislarini jalb qilish talab etiladi.

Gibrid yondashuvlar statistik usullarga asoslangan va juda kam sonli qoidalar bilan ta‘minlangan bo‘ladi.

Tajriba uchun rus tili milliy korpusi (RTMK)ning bartaraf etilgan omonimiyasi bilan ikki qismga bo‘lingan podkorpusi ishlatilgan. Podkorpusning bir qismida modelni o‘qitish olib borilgan, boshqa qismi esa omonimiyani bartaraf etish usullarini sinab ko‘rish uchun ishlatilgan. Ish jarayonida ikkita tajriba o‘tkazildi. Tayanch vektor metodi uchun ham, YMM uchun ham omonimning lokal (mahalliy) konteksti ishlatilgan. Ushbu ishda lokal kontekst ostida ikkitadan ortiq bo‘lmagan qo‘shni chap va o‘ng so‘z teglari qabul qilinadi.

Birinchi tajriba omonimiyani qisman bartaraf etish uchun o‘tkazildi. Eslatib o‘tamiz, omonimiyaning bu turi ingliz tili matnlariga xos. Ushbu tajriba rus tilidagi matnlarda omonimiyani bartaraf etish mumkin bo‘lgan usullarni aniqlash uchun o‘tkazildi.

Ikkinchi tajriba grammatik shakllar majmuini aniqlash uchun o‘tkazildi. Bunda so‘z turkumlariga kelishik, shaxs-son, zamon, nisbat grammatik shakllari qo‘shilgan hamda tajriba amalga oshirilgan. Leksik omonimlarni farqlash uchun ma‘no tushunchasi kiritilgan. Ma‘no deganda, predmetni aniq tasvirlaydigan satr konstantasi tushuniladi.

Omonimiyani bartaraf etish usullari belgilangan korpusning bir qismida sinovdan o‘tkazildi. Omonimlarga lug‘at bo‘yicha tegishli bo‘lgan teglar va lemma tanlandi. So‘ngra har bir usul bilan bir ehtimoliy tegni aniqlab, korpusdagi teg bilan solishtirib ko‘rildi.

Birinchi tajriba uchun soʻz qismi toʻgʻri aniqlangan boʻlsa, omonimiya bartaraf etilgan deb hisoblandi. Ikkinchi tajriba uchun yuqorida bayon etilgan grammatik xususiyatlar va bartaraf etilgan leksik omonimiyani koʻrsatkichi sifatida urgʻu toʻgʻri kelsa, omonimiyani bartaraf etish natijasi toʻgʻri hisoblangan boʻladi. Tajriba davomida olingan natijalar 1 va 2-jadvallarda berilgan. 1-jadvalda qisman omonimiyani, 2-jadvalda esa toʻliq omonimiyani bartaraf etish natijalari aks ettirilgan¹:

Metod	Qisman toʻgʻri mansubligini aniqlash, %		
	barcha soʻzlar	leksik omonimiyani hisobga olgan holda barcha soʻzlar	notanish soʻzlar
YaMM	92,78 93,56	90,56	87,32
Support vektor metodi		90,98	89,13

2.1-jadval. Rus tili matnlarida qisman omonimiyani bartaraf etish metodi natijalari

Metod	Teglarning toʻgʻriligini aniqlash, %		
	barcha soʻzlar	leksik omonimiyani hisobga olgan holda barcha soʻzlar	notanish soʻzlar
YaMM	87,73	84,39	64,25
Support vektor metodi	86,12	82,89	62,41

2.2-jadval. Rus tili matnlarida omonimiyani aniqlash metodlari natijalari

Shunday qilib, har ikkala metod ham rus tilidagi matnlarda omonimiyani qisman bartaraf etish ishini uddalay oladi. Biroq rus tilidagi matnlarda qisman omonimiyani bartaraf etish natijalari ingliz tilidagi matnlarga qaraganda ancha past. Rus tilidagi matnlarda omonimiyani aniqlash uchun Yashirin Markov modeli Support vektor metodiga qaraganda aniqroq natija beradi.

Omonimlarni semantik farqlashning koʻplab zamonaviy usullari bilan tajriba oʻtkazishda nafaqat teglarni, balki oʻziga xos iboralarni ham qoʻllash va omonimlarni turiga qarab bosqichma-bosqich bartaraf etishdan foydalanish koʻzda tutiladi.

¹ Порохнин А. Анализ статистических методов снятия омонимии в текстах на русском языке // <http://www.mathnet.ru/vagtu286>

M.Abjalova dissertatsiyasida omonimlarni tahlil qilish texnologiyasiga to'xtalib o'tadi. U Brill usuli va Yashirin Markov modelining vazifasi hamda afzalliklarini yoritadi. O'zbek milliy korpusining yaratilmaganligi, rasmiy va ilmiy uslubdagi matnlar bazasi to'la shakllantirilmaganligi e'tiborga olinib, o'zbek tilidagi omonim shakllarni tahlil qilishda N-grammga bog'liq ravishda omonim-tahlil usuli qo'llanishini ta'kidlaydi. Omonim-tahlil usuli muayyan omonim so'zga boshqa so'zning ma'lum grammatik ko'rsatkich orqali bog'lanishi bilan tushuntiriladi va bu jarayon tahlil imkoniyati hamda tahlilning aniqligini oshirishi ko'rsatiladi².

Ingliz tilidagi matnlarda omonimiyani bartaraf etishni qiyoslash maqsadida ikki metod tanlab olingan: Support vektor metodi(SVM) va Yashirin Markov modeli (Hidden Markov Model HMM). Bu metodlar lug'atda bo'lmagan so'zlar uchun omonimiyani aniqlash imkoniyatini beradi.

Mashxur Yashirin Markov modeli (HMM) omonimlarni ehtimoliy yondashuv asosida aniqlashga qaratilgan. Algoritmning asosiy g'oyasi shundan iboratki, jumlagi kiritilgan har bir so'z uchun quyidagi funksiyani maksimallashtiradigan grammatik sinfni (tegni) tanlash kerak:

$$P(\text{word}|\text{tag}) * P(\text{tag}|\text{previous } n \text{ tags})$$

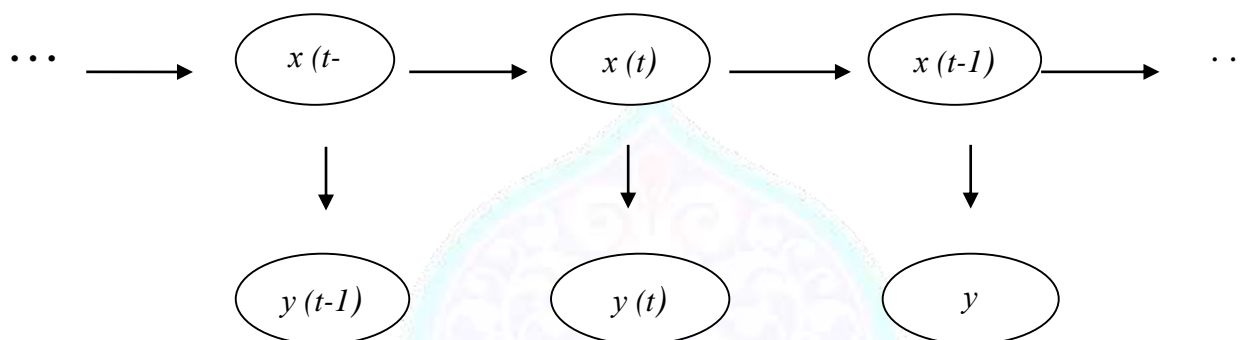
$P(\text{tag}|\text{previous } n \text{ tags})$ – shartli ehtimollik, ushbu teg oldingi n teg aniqlangandan keyin hosil bo'ladi.

$P(\text{word}|\text{tag})$ – shartli ehtimollik, berilgan joyda hosil bo'lgan *word* so'zi, berilgan grammatik sinf tegiga ega.

Yashirin Markov modeli – noma'lum parametrlarga ega bo'lgan jarayonning ishlashini simulyatsiya qiluvchi statistik model. Noma'lum parametrlarni o'zgaruvchan kuzatuvlar asosida hal qilish vazifa qilib qo'yiladi³.

² Абжалова М.А. Ўзбек тилидаги матнларни таҳрир ва таҳлил қилувчи дастурнинг лингвистик модуллари (Расмий ва илмий услубдаги матнлар таҳрири дастури учун). Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) диссер. – Фарғона, 2019. – 164 б.

³ Ветров Д. Скрытые марокковские модели // http://www.machinelearning.ru/wikiimages/8/83/GM12_3.pdf.

3.1-rasm. YMMning umumiy strukturasi.

Bunda $x(t)$ yashirin o‘zgaruvchining qiymati faqat $x(t-1)$ yashirin o‘zgaruvchining qiymatiga bog‘liq ekanligi ravshan bo‘ladi. Bu bog‘liklik (tobelik) “Markov xususiyati” deb ataladi. Shu bilan birga, kuzatilgan o‘zgaruvchining qiymati $y(t)$ faqat yashirin o‘zgaruvchining $x(t)$ qiymatiga bog‘liq bo‘ladi. Lug‘atda bo‘lmagan so‘zlarni tahlil qilish uchun uch harfli postfikslar ishlatiladi. Natijada, morfologik xususiyatlarni aniqlash muammosini hal qilish yashirin qiymatlarning eng munosib qiymatlari ketma-ketligini hisoblash uchun kamayadi:

$$u'(t) = \operatorname{argmax} P(y|x)$$

YMM algoritmi juda yuqori hisoblash murakkabligiga ega (klassik Viterbi dinamik dasturlash usuli bilan amalga oshiriladi, shunga o‘xshash Levenshteyn masofani hisoblash uchun ishlatiladi) va amalda, odatda, uni kamaytirish uchun turli soddalashtiruvchi taxminlar ishlatiladi (masalan, uch so‘zli ketma-ketliklardan ortiq bo‘lmasligi kerak). Ingliz tili uchun YaMM algoritmining aniqligi 96%.

Morfologik noaniqlikni bartaraf etishning yana bir yondashuvi deterministik va ehtimoliy taggerlarning eng yaxshi xususiyatlarini birlashtiradigan yondashuvdir. Bunday turdagi eng mashhur yondashuvlardan biri – TBL (Transformation-Based Learning) tagger yoki Brillning morfologik analizatori (Brill tagger)⁴.

Bu usul mashinasozlik g‘oyalariga asoslangan bo‘lib, unda grammatik sinflarni so‘zlarga tayinlash qoidalari oldindan belgilangan korpusdan avtomatik ravishda chiqariladi va keyin deterministik algoritmlar qayta ishlangan matnga qo‘llaniladi.

Ushbu algoritmi o‘rgatishda, avvalo, korpuslarning belgilangan barcha so‘zlariga eng ehtimoliy teg qiymatlari beriladi. Keyin barcha mumkin bo‘lgan teglar (ishlab chiqarish qoidalari) o‘rganiladi; (allaqachon belgilangan korpus nuqtai nazaridan) tahlil sifatini maksimal yangilaydiganlari qoldiriladi. O‘qitish natijasida

⁴ Cristopher D. Manning, Hinrich Schutze. Foundation of Statistical Natural Language Processing, 1999.

yangi holatlarni qayta ishlashda yana qo‘llash mumkin bo‘lgan qoidalarining tartiblangan ro‘yxati (ajralish tartibi) yaratiladi⁵.

Ko‘rinadiki, ingliz tilida matnlarda omonimiyani bartaraf etish masalasida ehtimoliy metodlardan yuqori darajada foydalanilgan. Ingliz tilida gapda so‘zlar ketma-ketligi aniq bo‘lib, mazkur usullarni qo‘llash soddalashtirilgan. Tadqiqotlardan kuzatiladiki, ingliz tili matnlarida omonimiyani bartaraf etish metodlaridan Yashirin Markov modeli va tayanch vektor metodi yetakchilik qiladi.

Sh. Gulyamova dissertatsiyasida omonimlarni turli so‘z turkumlari doirasidagi guruhlariga ajratgan. Ularni ikki so‘z turkumi doirasidagi omonim so‘zlarni farqlashda “Qoidalarga asoslangan teglash usuli”dan foydalanishni taklif qilgan⁶. Ushbu teglash usuli aniq qoidalarga tayanadi. Ya’ni ikkita so‘z turkumi doirasidagi omonim so‘zlarning ma’nolarini farqlash ma’lum qoidalar orqali amalga oshiriladi.

Ingliz olimi Markov bir turkum doirasidagi omonimlikni aniqlashda so‘z turkumlarini teglashtirish va ehtimollar nazariyasidan foydalanishni taklif qilgan. Bizning tadqiqotimizda o‘zbek tilidagi fe‘l so‘z turkumi doirasidagi omonimlarni farqlashda mana shu metodlardan o‘rinli va maqsadli foydalanildi.

O‘zbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayotida va xalqaro miqyosdagi obro‘-e’tiborini tubdan oshirish, unib-o‘sib kelayotgan yoshlarimizni vatanparvarlik, milliy an’ana va qadriyatlarga sadoqat ruhida tarbiyalash, mamlakatimizda davlat tilini to‘laqonli joriy etishni ta’minlash, O‘zbekistondagi millat va elatlarning tillarini saqlash va rivojlantirish, davlat tili sifatida o‘zbek tilini o‘rganish uchun shart-sharoitlar yaratish, o‘zbek tili va til siyosatini rivojlantirishning strategik maqsadlari, ustuvor yo‘nalish va vazifalarini hamda istiqboldagi bosqichlarini belgilash maqsadida⁷ bir qator chora-tadbirlar belgilanishi ona tilimiz mavqeini yanada ko‘tarishga, uning amaliy qo‘llanishini kengaytirishga qaratilgan.

Gulyamova tomonidan taklif etilgan lingvistik ta’minot bo‘yicha tadqiqotchi X.Axmedova o‘zining “O‘zbek tilidagi gaplarni semantic analiz qilishning modeli, algoritmlari va axborot tizimini ishlab chiqish” deb nomlangan PhD dissertatsiyasi avtoreferatida omonim so‘zlarni semantik farqlashga alohida to‘xtalgan⁸. Olima omonim so‘zlarni semantik farqlashda ularni so‘z turkumlari doiraga ajratgan holda

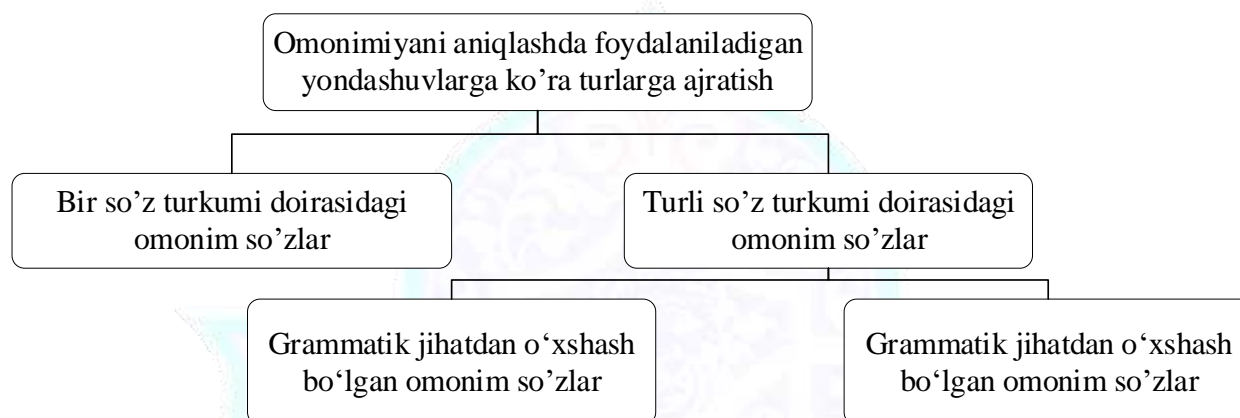
⁵ Зеленков Ю.Г., Сегалович И.В., Титов В.А. Вероятностная модель снятия морфологической омонимии на основе нормализующих подстановок и позиций соседних слов // http://www.dialog-21.ru/media/2444/zelenkov_segalovich.pdf

⁶ Gulyamova Sh. O‘zbek tili semantic analizatori ishlab chiqishning lingvistik ta’minoti. Filol.fan.doktori (DcS) disser. –Farg‘ona, 2022.

⁷ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-60-84-son farmoni // <https://lex.uz/docs/-5058351>

⁸ Axmedova X. O‘zbek tilidagi gaplarning semantik analiz qilishning modeli, algoritmlari va axborot tizimini ishlab chiqish// texnika fanlari falsafa doktori (PhD) disser. – Toshkent, 2023. 120-b.

turlicha yondashuvlardan foydalangan. Ya'ni bir so'z turkumi, turli so'z turkumlari doirasidagi omonim so'zlarni farqlash uchun turlicha algoritmlarni taklif qilgan.

3.2-rasm: Omonim so'zlarni ularni farqlovchi yondashuvlarga ko'ra guruhleri

X.Axmedova bir so'z turkumi doirasidagi omonim so'zlarni farqlashda, ularni birikuvchilari yordamida farqlash mumkinligi ta'kidlab, YMM modelini taklif qilgan. Turli so'z tukumlari doirasidagi omonim so'zlarni ham o'z navbatida ikki guruhga ajratgan: grammatik jihatdan o'xshash va o'xshash bo'lmagan so'z turkumlari doirasidagi omonimlarni alohida ajratgan. X.Axmedova grammatik jihatdan o'xshasha bo'lmagan omonim so'zlarni tilning grammatik qoidalari asosida farqlovchi matematik modellar ishlab chiqqan. Grammatik jihatdan o'xshash bo'lgan so'z turkumlari doirasidagi omonim so'zlarni farqlovchi qat'iy qoida mavjud emas deya baholaydi va bu turdagi omonimlarni farqlashda statistik usullardan foydalanishni taklif qilgan.

Xulosa. Omonimiyalarni bartaraf etish va ularni to'g'ri tahlil qilish tilshunoslik va NLP sohasida katta ahamiyatga ega. Ingliz va rus tillarida bu masala uchun samarali metodlar va algoritmlar ishlab chiqilgan bo'lsa-da, o'zbek tilida bu soha hali ham rivojlanish jarayonida. O'zbek tilida omonimiyalarni aniqlash va farqlash uchun ilg'or statistik metodlar, morfologik tahlil usullari, va gibrud yondashuvlarni qo'llash kerak. Ushbu metodlar tilshunoslik va kompyuter fanlarining integratsiyasini ta'minlaydi va tilning yangi imkoniyatlarini ochadi.

Omonimiyalarni samarali bartaraf etish uchun ko'p jihatdan texnologik yondashuvlarning va ilmiy izlanishlarning davom ettirilishi muhim. Shuningdek, o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish orqali, yangi va innovatsion metodlar ishlab chiqilishi lozim. Bu jarayonda tilshunoslar, kompyuter olimlari va dasturchilarning hamkorligi tilshunoslik va NLP sohasida katta yutuqlarga olib kelishi mumkin. Omonimiyalarni to'g'ri tahlil qilish, tilni avtomatik qayta ishlashda yanada aniq va samarali natijalarga erishish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hamroyeva Sh. O'zbek tili morfologik analizatorining lingvistik. – GlobeEdit, 2020;

2. Гулямова Ш. Ўзбек тили семантик анализаторининг лингвистик асослари: Филол.фан.док-ри...дисс... – Фарғона, 2022. – 215 б.;
3. Намројева Sh. О‘zbek tili mualliflik korpusini tuzishning lingvistik asoslari: Filol.fan. bo‘yicha falsafa doktori (PhD)...diss. – Qarshi, 2018.–250 b;
4. Abjalova M.A. О‘zbek tilidagi matnlarni tahrir va tahlil qiluvchi dasturning lingvistik modullari (Rasmiy va ilmiy uslubdagi matnlar tahriri dasturi uchun): Filol.fan.bo‘yicha falsafa doktori (PhD)...diss. – Farg‘ona, 2019. – 164b;
5. Axmedova D. Atov birliklarini o‘zbek tili korpuslari uchun leksik- semzoantik teglashning lingvistik asos va modellari.Filologiya fanlari bo‘yicha fal.dok-ri.diss.- Buxoro, 2020. – 163 b.;
6. Bakayev I.I. «O‘zbek tili so‘z shakllarini morfologik tahlil qilish modellari va algoritmlari»: texnika fan. fan. bo‘yicha falsafa doktori (PhD)...diss.avto-ref. – Toshkent, 2021. –12-22 b.;
7. X.Axmedova. O‘zbek tilidagi gaplarni semantik analiz qilishning modeli, algoritmlari va axborot tizimini ishlab chiqish// texnika fanlari falsafa doktori (PhD)... diss.avto-ref.– Toshkent, 2023.
8. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – 177 б. – Б. 83.